

σιαστικής σύζευξης της προσφοράς και της ζήτησης πλουτοπαραγωγικών πόρων για την απαιτούμενη χρηματοοικονομική κάλυψη της οικονομικής ενεργοποίησης (βλ. Πέμπτο Κεφάλαιο). Στις περιπτώσεις αυτές ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρατήρηση του Stiglitz ότι δεν είναι το χρήμα που «κινεί» τον κόσμο αλλά η χρηματοοικονομική πίστη («[...] It is not money that makes the world go around, but credit [...]»¹⁹). Σε συνθήκες αυξανόμενων επιδόσεων και συγκεντρωτικού ανταγωνισμού, όπως αυτές που χαρακτηρίζουν τους τρόπους ανάπτυξης του σύγχρονου καπιταλιστικού συστήματος, το όλο ζήτημα αμφισβητεί, ευθέως και επί της ουσίας, την παραδοσιακή, αλλά και κυρίαρχη, έννοια της «ισορροπίας» καθώς και τα συγγενή της αξιωματικά θεωρήματα, που καταλήγουν να ερμηνεύουν το αποδεικτέο ως αποδεδειγμένο (Young, 1928).²⁰

Αναπτυξιακή οικονομική: κύρια συμπεράσματα

Τρεις κατηγορίες συμπερασμάτων, που ακολουθούν ως συνοπτική εισαγωγή στη θεματολογία της αναπτυξιακής οικονομικής, αναλύονται εκτενέστερα στα επιμέρους κεφάλαια του βιβλίου.

(1) Η δυναμική της μεγέθυνσης και της ανάπτυξης και η μεταξύ τους αμφίδρομη σχέση αίτιου-αιτιατού

Αμφίδρομες σχέσεις διακριτών μακροοικονομικών επιδόσεων αναγνωρίζουν τον ενεργό ρόλο που ασκούν η οικονομική μεγέθυνση και τα ποιοτικά της χαρακτηριστικά πάνω στις αναπτυξιακές πορείες ενώ, αντίστοιχα, επισημαίνουν και τις αναπτυξιακές προϋποθέσεις της ίδιας της μεγέθυνσης. Περιπτώσεις υποτονικών, μηδενικών ή και αρνητικών ρυθμών μεγέθυνσης ενδέχεται να αποδειχθούν, στην πράξη, οικονομικά και κοινωνικά επικίνδυνες. Αντίστοιχα, οι πρακτικές προώθησης της μεγέθυνσης, όταν παραλείπεται η κάλυψη θεμελιακών αναπτυξιακών στόχων ή/και απουσιάζει η δημιουργία αντίστοιχων αναπτυξιακών ικανοτήτων, ενδέχεται να εξελιχθούν «εξαθλιωτικά» ως προς τις απαιτήσεις διάφορων επιπέδων κοινωνικής-οικονομικής ευημερίας. Επίσης, οι αντίστοιχες αναπτυξιακές ή μεγεθυντικές τροχιές προκαλούν καταστάσεις που αποβαίνουν εξελικτικά μη βιώσιμες ή μη διατηρήσιμες, δηλαδή παροδικές.

Στη σύγχρονη οικονομική σκέψη, τα οικονομικά της μεγέθυνσης

προσεγγίζονται στο πλαίσιο τεσσάρων ξεχωριστών σχολών ανάλυσης, οι οποίες χαρακτηρίζονται από ανόμοιες μεθοδολογικές βάσεις, από διαφορετικά περιεχόμενα ενδιαφέροντος, και από πολλαπλώς αντίθετα ή, τουλάχιστον, διαφορετικά συμπεράσματα. Σημεία συγγένειας ή συμπληρωματικότητας εμφανίζονται περισσότερο στη διατύπωση βασικών ερωτημάτων και γενικών αρχών παρά στις αναλυτικές προσπάθειες και στην παρουσίαση ερμηνειών ή ακόμη και προτάσεων κατάλληλων μέτρων πολιτικής. Οι τέσσερις αντίστοιχοι χώροι επιστημονικής ενασχόλησης και ερμηνείας της μακροοικονομικής ή άλλης (Penrose, 1959/1995)²¹ μεγέθυνσης ανάγονται στις εξής προσεγγίσεις:

1. Τα οικονομικά της *προσφοράς* θεμελιακών συντελεστών, μέσω της συσσώρευσής τους και των συνθηκών αξιωματικού προσδιορισμού της παραγωγικότητάς τους, διαμορφώνουν εναλλακτικές προοπτικές και χαρακτηριστικά μεγεθυντικών τροχιών. Οι σχετικές αναλύσεις συγκροτούνται μέσω εξελισσόμενων γενεών υποδειγμάτων μεγέθυνσης που συχνά διατυπώνονται αφαιρετικά στη βάση ιδιαίτερα απαιτητικών μαθηματικών προδιαγραφών, οι οποίες ωστόσο χαρακτηρίζονται από αμφισβητήσιμο πρωτογενές αναλυτικό περιεχόμενο. Είναι χαρακτηριστικός ο ειρωνικός τρόπος με τον οποίο ο R. Solow, ο «πατέρας» των νεοκλασικών υποδειγμάτων μακροοικονομικής μεγέθυνσης, σχολίασε την απόρριψη της ανάλυσής του από μεταγενέστερους νεοκλασικούς της σχολής του Σικάγου. Απαντώντας στους Romer, Lucas κλπ., ο Solow ισχυρίζεται ότι τα ενδογενή και ονομαζόμενα «νέα» υποδείγματα των πρώτων αποτελούν απλώς μία προέκταση του μη νεοκλασικού σκεπτικού των Harrod-Domar με «σφυρίχτρες και καμπανάκια μαθηματικής οικονομικής» που ενδέχεται και να συσκοτίζουν αντί να διαφωτίζουν την οικονομική σκέψη. (Βλ. σχετική ανάλυση στο Πρώτο Κεφάλαιο.)
2. Ένα συνειδητά υποβαθμισμένο, από τη νεοκλασική αντεπανάσταση, πεδίο κατανόησης των μακροοικονομικών λειτουργιών και των αντίστοιχων επιδόσεων μεγέθυνσης σχετίζεται με τα οικονομικά της *ζήτησης*. Η προσέγγιση αυτή εντάσσεται στη μετακεϋνσιανή παράδοση, σύμφωνα με την οποία η αναδυόμενη μακροοικονομική δυναμική πραγματοποιείται μέσω της κατάλληλης διαχείρισης βασικών συναθροιστικών συστατικών των οικονομι-

κών συστημάτων. Τα εν λόγω συστατικά αφορούν τη σύνθεση και την κλίμακα της συνολικής αποτελεσματικής ζήτησης, την κατανομή εισοδημάτων, τα κύρια στοιχεία της κοινωνικής-οικονομικής συμπεριφοράς και της διαχείρισης κινδύνων από ανομοιογενείς ομάδες οικονομικών παραγόντων, καθώς και τις ιδιαιτερότητες των διαρθρωτικών χαρακτηριστικών μιας οικονομίας (Taylor, 2004).²² Τα χαρακτηριστικά των οικονομικών δομών συμπεριλαμβάνουν επίσης και τη σύνθεση ξεχωριστών συναρτήσεων παραγωγής καθώς και τις συνθήκες δυϊσμού σε επιμέρους κοινωνικές και οικονομικές δραστηριότητες (Myrdal, 1957).²³

3. Με μία διαφορετική προσέγγιση, η *εξελικτική οικονομική* εκφράζει τη σουμπετεριανή παράδοση για την ερμηνεία της οικονομικής δυναμικής με γνώμονα τις διαδικασίες επιβίωσης και μετεξέλιξης του σύγχρονου καπιταλιστικού συστήματος. Κύριο μεθοδολογικό χαρακτηριστικό της εναλλακτικής αυτής σχολής οικονομικής σκέψης αναδεικνύεται η ευθεία αμφισβήτηση της εσχατολογικής έννοιας της ισορροπίας που διέπει τα οικονομικά της προσφοράς. Αντίθετα, αξιοποιώντας το δαρβινικού τύπου πλαίσιο σκέψης που αναπτύχθηκε επιστημονικά σε άλλους κλάδους εμπειρικής έρευνας και θεωρητικής επεξεργασίας, όπως στη βιολογία, η εξελικτική οικονομική εστιάζει το αναλυτικό της ενδιαφέρον στην ερμηνεία των σύνθετων διαδικασιών διαλεκτικής δυναμικής. Η επιστημονική προσέγγιση της εν λόγω δυναμικής επικεντρώνεται στην κατανόηση των κύριων μηχανισμών επιλογής, ανταγωνιστικής επιβίωσης και διαφορετικής επέκτασης των επικρατέστερων συστατικών κοινωνικών-οικονομικών συστημάτων. Στο πλαίσιο αυτό, ιδιαίτερη έμφαση αποδίδεται στις διαδικασίες πρόκρισης και μετεξέλιξης οικονομικών ειδών, όπως είναι οι εταιρικοί ή άλλοι φορείς, καθώς και τα σύνολά τους σε κλαδικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο.
4. Τέλος, με την αξιοποίηση σύγχρονων προσεγγίσεων εκ μέρους των εκφραστών της *θεσμικής οικονομικής*, η κύρια αναλυτική έμφαση εστιάζεται στους ουσιαστικούς, σε αντιδιαστολή με τους προσεγγιστικούς μόνο, παράγοντες που προκαλούν διαφορετικές πορείες μεγέθυνσης. Με την ερμηνευτική αρχή ότι οι οργανωτικές αλλαγές είναι εκείνες που αιτιολογούν τη διαφορετικότητα στις αναπτυξιακές πορείες σύγχρονων οικονο-

μιών, η μεγέθυνση του οικονομικού χώρου αποδίδεται πρωτίτως στα περιεχόμενα των οικονομικών θεσμών και στην όλη ποιότητα της διακυβέρνησης των οικονομικών χώρων. Με τη σειρά τους οι θεσμοί συγκροτούνται στη βάση των συνδυασμών οικονομικής και πολιτικής δύναμης σε κάθε κοινωνία για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων εκείνων που είναι σε θέση να τους επιβάλλουν.

Σε ένα γενικότερο επίπεδο μπορεί να ειπωθεί ότι οι δυναμικές και αλληλεξαρτώμενες τροχιές μεγέθυνσης-ανάπτυξης εκλαμβάνονται ως πορείες που πρωτίτως αποτυπώνουν *οργανωτικές αλλαγές*. Ως εκ τούτου η οργάνωση του «οικοσυστήματος» κάθε κοινωνικού-οικονομικού χώρου διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη της ανάπτυξής του. Επιπροσθέτως, η ιστορικότητα και ο ενδογενής χαρακτήρας της αναπτυξιακής δυναμικής καθώς και οι ιδιαιτερότητες κάθε οικονομίας υποδηλώνουν την παρουσία εναλλακτικών τροχιών ανάπτυξης, μεταβαλλόμενων συνθηκών μεγέθυνσης, ανομοιογενών συναρτήσεων παραγωγής και πολλαπλών πιθανών καταληκτικών επιπέδων στις μακροοικονομικές επιδόσεις. Τα εν λόγω επίπεδα δεν αποτυπώνουν ιδιότητες που αποδίδονται αξιωματικά στην έννοια της «ισορροπίας», αλλά αποτελούν καταστάσεις εξελικτικής δυναμικής. Με τον τρόπο αυτόν η πεμπουσία των αναπτυξιακών εμπειριών – η έννοια δηλαδή των φαινομένων της οικονομικής-κοινωνικής ανάπτυξης – εντοπίζεται σε τρεις χώρους:

- (α) στη δημιουργία *ικανοτήτων* για την αποτελεσματικότερη οικονομική λειτουργία του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα
- (β) στην πραγμάτωση *δυνατοτήτων* που διαμορφώνουν δυναμικά τα άτομα, οι φορείς και τα κοινωνικά σύνολα, καθώς και
- (γ) στη διεύρυνση των βαθμών επιλογής και χειραφέτησης, άρα της *ελευθερίας* στη γενικευμένη κοινωνική-οικονομική ευημερία (Sen, 1999).²⁴

Από τις παραπάνω επισημάνσεις προκύπτει ότι τα ειδικά χαρακτηριστικά των αναπτυξιακών τροχιών παραπέμπουν, πρωτίστως, σε μη παραδοσιακούς τομείς επιστημονικών προβληματισμών, οι οποίοι αναφέρονται:

- στην ποιότητα και στους τρόπους *διακυβέρνησης* του θεσμικού περιβάλλοντος·
- στην ενεργό προώθηση αποτελεσματικών οικονομικών και κοινωνικών *υποδομών* με τη συνειδητή δημιουργία ουσιαδών εξωτερικών οικονομικών επιδράσεων ευρύτερης εμβέλειας, καθώς και
- στην ενίσχυση των μηχανισμών λειτουργικής *άρθρωσης και διάχυσης* της όλης δυναμικής κάθε οικονομίας μέσω πολλαπλών και προκαλούμενων μορφών κοινωνικής-οικονομικής δικτύωσης και ενεργών διασυνδέσεων.

Υπό αυτές τις συνθήκες: (i) οι θεσμοί και η διαφορετικότητα στην ποιότητά τους, (ii) η κατανομή της πολιτικής-οικονομικής δύναμης και των οικονομικών επιδόσεων, όπως στο εισόδημα και στον πλούτο, καθώς και (iii) η λειτουργική αποτελεσματικότητα συνιστούν αλληλένδετες σχέσεις με ταυτόχρονα επικαλυπτόμενα φαινόμενα κατάληξης. Για τους λόγους αυτούς, οι δυναμικές σχέσεις αποτελεσματικότητας-κατανομής δεν εκφράζουν μία διεγκυστίνα αντιπαραβαλλόμενων επιλογών, όπως ερμηνεύονται στην παραδοσιακή οικονομική σκέψη. Αντίθετα, συγκροτούν χώρους ταυτόχρονων εξελίξεων με αναδυόμενα και σύνθετα στοιχεία σύγκλισης και απόκλισης στις επιδόσεις. Στον εισοδηματικό τομέα, τα διαθέσιμα εμπειρικά δεδομένα πιστοποιούν ότι οι μακροχρόνιες τάσεις απόκλισης υπερτερούν των αντίστοιχων που προωθούν τη σύγκλιση.

Η κατανόηση και η ερμηνεία τέτοιου είδους επιδόσεων στην αναπτυξιακή δυναμική προσκρούουν μεθοδολογικά στις κυρίαρχες και πιο ορθόδοξες προσεγγίσεις. Κύριο χαρακτηριστικό των τελευταίων αποτελεί η πρακτική της αξιωματικής ερμηνείας της οικονομικής δυναμικής στη βάση ενός «απόρσωπου» κοινωνικού-οικονομικού χώρου υπό συνθήκες πληρότητας των αγορών και ομοιογένειας στις ικανότητες και στις οικονομικές συμπεριφορές. Επιπροσθέτως, με την επιδίωξη εξατομικευμένων συμφερόντων, τα πάντα εμφανίζονται να αποτελούν αντικείμενο εμπορίας – όπου άνθρωποι, φορείς και κοινωνικά σύνολα καταλήγουν πάντοτε να «εμπορεύονται με την αγορά».

Αφήνοντας, όμως, κατά μέρος τους θεσμούς, την ιστορία, τα ζητήματα κατανομής και τις ιδιαιτερότητες των κοινωνικών-οικονομικών διασυνδέσεων, η κυρίαρχη αυτή θεώρηση βρίσκεται εκτός του πυρή-

να της σύγχρονης αναπτυξιακής οικονομικής. Η ιστορική εξέλιξη επηρεάζει, για παράδειγμα, την τεχνολογία που χρησιμοποιεί κάθε κοινωνία όπως και τις προτιμήσεις, τα πολιτισμικά πρότυπα και τα θεσμικά της πλαίσια, άρα και τους βαθύτερους παράγοντες της ανάπτυξης και της μεγέθυνσης (Landes, 1998).²⁵

(II) Στοιχεία θεσμικής οικονομικής στην αναπτυξιακή δυναμική: οι ρόλοι των αγορών και του κράτους

Καθοριστικό χαρακτηριστικό της ίδιας της υπόστασης και της δυναμικής ανάπτυξης του καπιταλιστικού συστήματος αποτελούν οι σύνθετοι και συνεχώς εξελισσόμενοι ρόλοι που αναλαμβάνουν δύο θεμελιακοί θεσμοί του, ήτοι οι *αγορές* και το *κράτος*. Στο πλαίσιο της ισχυρής αλληλεξάρτησης μεταξύ των δύο αυτών κύριων θεσμών του καπιταλισμού, η οικονομική διακυβέρνηση εδράζεται στη θεσμοθέτηση και στην εφαρμογή κανόνων, κινήτρων ή και ποινών που διέπουν τους τρόπους και την ποιότητα λειτουργίας του οικονομικού χώρου εντός και εκτός των εμπλεκόμενων συστημάτων της αγοράς. Η όλη οικονομική διακυβέρνηση αφορά και τη διαχείριση της συνεχούς (ανα)διάταξης των οικονομικών διεργασιών καθώς και των συσχετισμών συμμετοχής των κοινωνικών ομάδων και των συμπεριφορών τους στην άσκηση οικονομικής και πολιτικής *δύναμης* σε κάθε κοινωνικό σύνολο (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2001).²⁶

Ένα καθαρά εισαγωγικό αλλά και αντιπροσωπευτικό δείγμα σύγχρονης προσέγγισης της θεσμικής οικονομικής διατυπώνεται συνθετικά μέσω τεσσάρων αλυσιδωτών σχέσεων κοινωνικών-οικονομικών αιτιοτήτων (βλ. εκτενέστερη εννοιολογική θεώρηση στο Τρίτο Κεφάλαιο και ειδικές παρατηρήσεις, μεταξύ άλλων, στα Acemoglu et al., 2004· Rodrik, 2002· Hodgson, 2000 κ.ά.).²⁷ Η σύλληψη των εν λόγω σχέσεων παρουσιάζει μία τελείως διαφορετική μεθοδολογική προσέγγιση σε σύγκριση με τα κυρίαρχα υποδείγματα οικονομικής σκέψης κατά το νεοκλασικό πρότυπο γενικής ή μερικής ισορροπίας. Ας επιχειρήσουμε μία συνοπτική παρουσίαση των τεσσάρων αυτών αλυσιδωτών σχέσεων θεσμικής αιτιότητας στην αναπτυξιακή δυναμική.

1. Οι οικονομικοί θεσμοί δεν προκρίνονται με κριτήρια μεγιστοποίησης των συνολικών οικονομικών επιδόσεων μιας κοινωνίας

ούτε φυσικά εκφράζουν «αγαθοεργές» πρωτοβουλίες. Αντίθετα, επιλέγονται στη βάση προσδοκιών για την επίτευξη στόχων που εξυπηρετούν συγκεκριμένα συμφέροντα. Επειδή ξεχωριστές κοινωνικές ομάδες επηρεάζονται με διαφορετικούς τρόπους από τη σύνθεση των θεσμών που ισχύουν, η εκάστοτε επιλογή τους εκφράζει και τη συμβιβαστική –ή/και τη σε αντιπαράθεση– επίλυση αντιτιθέμενων ή και συγκρουόμενων συμφερόντων. Η επίλυση αυτή και η επίτευξη σταθερής ή ασταθούς θεσμικής «ισορροπίας» πραγματοποιούνται τελικά μέσω αποφάσεων που λαμβάνουν εκείνοι που κατέχουν και τη μεγαλύτερη πολιτική ισχύ, *de jure* ή/και *de facto*, για να επιβάλλουν τους αντίστοιχους οικονομικούς θεσμούς. Ως εκ τούτου, οι διαχρονικές εξελίξεις στους θεσμούς αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες για την επιβολή συγκεκριμένων επιλογών στην αναπτυξιακή δυναμική, στη διαμόρφωση των επιδόσεων στη μεγέθυνση των κοινωνικών-οικονομικών χώρων, καθώς και στα διανεμητικά τους χαρακτηριστικά.

2. Η πολιτική δύναμη αποτυπώνει δύο κύριους τομείς σχέσεων με παράγοντες επικαλυπτόμενης προέλευσης που αναφέρονται:
  - (α) στους πολιτικούς θεσμούς και στις δυνάμεις που τους καθορίζουν, ήτοι στην *de jure* πολιτική δύναμη, και
  - (β) στην οικονομική δύναμη και σχετική κλίμακα σωρευμένων πλουτοπαραγωγικών πόρων, ήτοι στην *de facto* πολιτική δύναμη.
3. Οι μεταβολές στους οικονομικούς θεσμούς είναι πιο συχνές από τις αντίστοιχες στους πολιτικούς θεσμούς. Αυτό συμβαίνει λόγω των ευρύτερα εκτιμώμενων συνεπειών και των διαφαινόμενων κινδύνων από θεσμικές αλλαγές που ενδέχεται να πλήξουν τα συμφέροντα εκείνων που έχουν ήδη αποκτήσει πολιτική δύναμη. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι διατάξεις για τη θεσμική ανεξαρτησία των κεντρικών τραπεζών καθώς και τα περιεχόμενα του Συμφώνου Σταθερότητας και Μεγέθυνσης στην Ευρωπαϊκή Ένωση.
4. Τέλος, οι έννοιες της παραγωγής και της κατανομής οικονομικών ωφελειών καθώς και, γενικότερα, του όλου αναπτυξιακού γίγνεσθαι έχουν ταυτόχρονη και όχι ξεχωριστή υπόσταση. Αυτό προκύπτει από την κοινή εξάρτηση των παραγωγικών και των

διανεμητικών επιδόσεων από την επιλογή και τη συγκρότηση συγκεκριμένων οικονομικών θεσμών.

Στο πλαίσιο των ανωτέρω, η βασική εξήγηση για τις παρατηρούμενες διαφορές στο κατά κεφαλήν εισόδημα καθώς και η σύγκριση των αντίστοιχων ρυθμών μακροοικονομικής δυναμικής εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από διαφορές που αναπτύσσονται στους διαχρονικά διαμορφούμενους *οικονομικούς θεσμούς*, οι οποίοι διέπουν και επηρεάζουν την όλη λειτουργία, τη δομή, καθώς και τις συμπεριφορές σε κάθε οικονομία. Με τον τρόπο αυτόν, η συσσώρευση συντελεστών παραγωγής και η διαμόρφωση γενικότερων συνθηκών παραγωγικότητας και μακροοικονομικής δυναμικής αποτελούν απόρροια των βαθύτερων αιτιών που ανάγονται, και πάλι, στη δυναμική συγκρότηση και στη λειτουργία των οικονομικών θεσμών.

Με το εννοιολογικό πλαίσιο των τεσσάρων αλυσιδωτών σχέσεων αιτιότητας που προαναφέρθηκαν, προκύπτει η ανάγκη κατανόησης ενός καθοριστικού παράγοντα της όλης οικονομικής δυναμικής. Ο παράγοντας αυτός αφορά το πού εδράζεται και το πώς ενεργοποιείται η κρατική εξουσία στα καπιταλιστικά συστήματα. Επίσης θεμελιακό στοιχείο αποτελεί η επιστημονική διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνονται και οι αντίστοιχες θεσμικές παρεμβάσεις του κράτους πάνω στους τρόπους λειτουργίας των αγορών και του ιδιωτικού τομέα μιας οικονομίας. Η κατάλληλη αναλυτική διαφοροποίηση των αλληλεξαρτώμενων αυτών θεμάτων δίνει τη δυνατότητα διάκρισης μεταξύ, από τη μία μεριά, των συστατικών της κρατικής εξουσίας και, από την άλλη, των μηχανισμών εκτέλεσης κρατικών λειτουργιών. Η απαιτούμενη διαφοροποίηση εστιάζεται σε δύο βασικούς χώρους ερμηνευτικής πρόκλησης. Ο πρώτος αφορά την επίλυση αντιπαραθέσεων μεταξύ ιδιωτικών και ευρύτερων κοινωνικών δυνάμεων για την απόκτηση πολιτικής ισχύος, η οποία, με τη σειρά της, καθορίζει και τους κυρίαρχους οικονομικούς θεσμούς. Η διευθέτηση αυτή μεταξύ αντιτιθέμενων ή/και συγκρουόμενων συμφερόντων οδηγεί και στους τρόπους συμμετοχής των αντίστοιχων κοινωνικών ομάδων στις δομές της εξουσίας, άρα και στη διαμόρφωση μέτρων οικονομικής πολιτικής (Πουλιαντζάς, 1985).²⁸ Ο δεύτερος επικεντρώνεται στις ίδιες τις οικονομικές δομές και στις ιδιαιτερότητες των επιμέρους συνθηκών λειτουργίας και ανάπτυξης που χαρακτηρίζουν κάθε κοινωνικό σύνολο

(Myrdal, 1968· Gerschenkron, 1970).²⁹ Με τη σειρά τους, οι διαφορετικές αυτές ερμηνευτικές οπτικές προσδιορίζουν και την αξιολόγηση των μορφών και του τρόπου αναπτυξιακής παρέμβασης των κρατικών μηχανισμών σε μακροχρόνια διανύσματα.

Όπως αναλύεται με περισσότερη πληρότητα στο Τρίτο Κεφάλαιο, οι ιστορικά επαναλαμβανόμενοι προβληματισμοί ως προς τους οικονομικούς ρόλους που αναλαμβάνει ο δημόσιος τομέας συμπίπτουν σήμερα με νέες πραγματικότητες και με πρωτόγνωρες απαιτήσεις διαχείρισης του διαφορετικού περιεχομένου και της οξύτητας των επαναλαμβανόμενων οικονομικών κρίσεων. Οι απαιτήσεις αυτές έχουν ως βασικό άξονα πολιτικής τους τρόπους και τον βαθμό ενεργοποίησης του σύγχρονου κράτους. Από την άλλη μεριά, το μέγεθος των κρατικών δαπανών ως ποσοστό του ΑΕΠ αποτελεί βέβαια έναν ελλιπή δείκτη της κλίμακας και του εύρους της κρατικής παρέμβασης. Η εμπειρική όμως αξιοποίηση του συγκριτικού αυτού μεγέθους καταγράφει, έστω και ενδεικτικά, τη σχετική εξέλιξη διαφορετικών δραστηριοτήτων του δημόσιου τομέα στον οικονομικό χώρο καπιταλιστικών συστημάτων μέσω της διάρθρωσης του κρατικού προϋπολογισμού και της συγκριτικής εξέλιξης των επιμέρους συστατικών του (Evans, 1989).³⁰ Άλλωστε, η ψήφιση του κρατικού προϋπολογισμού αποτελεί κορυφαία πολιτική πράξη στα σύγχρονα κοινοβούλια.

Οι ακόλουθες μακροχρόνιες και εμπειρικά γενικευμένες παρατηρήσεις για τις βιομηχανικά πιο ανεπτυγμένες οικονομίες μέλη του ΟΟΣΑ είναι ενδεικτικές ορισμένων διαρθρωτικών μετεξελίξεων ως προς τη συμμετοχή του δημόσιου τομέα μέσω αντίστοιχων δαπανών του κρατικού προϋπολογισμού. Τα διαθέσιμα εθνικολογιστικά στοιχεία για τις χώρες αυτές κατέγραψαν την εξής τροχιά στη συγκριτική διαμόρφωση της αποτελεσματικής ζήτησης μέσω της εξέλιξης των δημόσιων δαπανών (Tanzi and Schuknecht, 1995):³¹

- Κατά τις πρώτες φάσεις της καπιταλιστικής επέκτασης (1870-1913), η ποσοστιαία συμμετοχή των κρατικών δαπανών διαμορφώθηκε αρχικά σε τάξεις μεγέθους γύρω στο 10% του ΑΕΠ.
- Το αντίστοιχο ποσοστό σχεδόν διπλασιάστηκε και έφτασε στο 20% κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου και μετά την παγκόσμια οικονομική κρίση έως τα τέλη της δεκαετίας του 1930.
- Στα ίδια περίπου ποσοστιαία επίπεδα, του 20% του ΑΕΠ, βρισκό-

ταν και ο αντίστοιχος δείκτης το 1960. Αυτή η περίοδος συνέπεσε και με την ολοκλήρωση ορισμένων σημαντικών δημόσιων παρεμβάσεων για την ανασυγκρότηση από τις καταστροφές του Β' Παγκοσμίου πολέμου.

- Στη συνέχεια όμως οι δαπάνες του δημόσιου τομέα ως ποσοστό του ΑΕΠ στις ίδιες χώρες υπερδιπλασιάστηκαν, ξεπερνώντας το 40% μέσα σε δύο δεκαετίες και έφτασαν λίγο κάτω από το 50% στη δυτική Ευρώπη στα τέλη του 20ού αιώνα. Αυτή η έκρηξη στην ποσοστιαία συμμετοχή δημόσιων δαπανών σε σύγκριση με το ΑΕΠ των βιομηχανικά ανεπτυγμένων οικονομιών είχε ως κύρια αιτία την ανάληψη αναδιανεμητικών πολιτικών για τη διασφάλιση μεγαλύτερης κοινωνικής-οικονομικής και χωρικής *συνολής*.
- Η αντιμετώπιση της πρόσφατης παγκόσμιας κρίσης στην πραγματική οικονομία έχει απαιτήσει μία νέα έξαρση στη διευρυμένη αξιοποίηση δημόσιων πόρων. Για παράδειγμα, για τη λείανση των οδυνηρών συνεπειών της πρόσφατης πιστωτικής κρίσης στις ΗΠΑ και για την υπέρβαση των διάσπαρτων «παγίδων» που προκλήθηκαν στον κόσμο των επενδύσεων, η Κεντρική Τράπεζα, αφού εξάντλησε τον Δεκέμβριο του 2008 τα περιθώρια μείωσης του βασικού επιτοκίου στο κόστος του χρήματος – μειώνοντάς το στα ιστορικά χαμηλά επίπεδα μεταξύ του 0% και του 0,25% – αύξησε ακολούθως σημαντικά και την ποσότητά του με την εκτύπωση νέου χρήματος. Έτσι, μέσω πολλαπλών και εξειδικευμένων εργαλείων της αποκαλούμενης πολιτικής του «quantitative easing», η ραγδαία χαλάρωση της νομισματικής διαχείρισης οδήγησε, από τον Μάρτιο του 2009, σε ουσιαστικές «ενέσεις ρευστότητας» που ανέρχονται σε ένα συνολικό ύψος ορισμένων τρισεκατομμυρίων δολαρίων. Σύμφωνα με έγκριτους αναλυτές, οι πρωτόγνωρες συνθήκες που προέκυψαν στις αγορές χρήματος εγείρουν ανησυχίες για τις μελλοντικές πληθωριστικές πιέσεις και τους κινδύνους που ενδέχεται να προκύψουν στη μετά τη σημερινή κρίση εποχή.

Κρίνεται ενδιαφέρον να τονιστούν λοιπόν δύο σημαντικές εξελίξεις ως προς τη σύνθεση, και όχι μόνο την κλίμακα, των δημόσιων δαπανών στα σύγχρονα καπιταλιστικά συστήματα. Πρώτον, στην όλη εξελικτική πορεία αναδιανεμητικών δαπανών του κοινωνικού κράτους κατά

την περασμένη δεκαετία, οι κυβερνήσεις των βιομηχανικά πιο ανεπτυγμένων οικονομιών κατέληξαν, σε αρκετές περιπτώσεις, να διαχειρίζονται περισσότερους πόρους για την κάλυψη αναγκών κοινωνικής-οικονομικής συνοχής παρά για την προσφορά των παραδοσιακά οριζόμενων δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών, ιδιαίτερα μετά την εφαρμογή πολιτικών ιδιωτικοποίησης των αντίστοιχων φορέων παραγωγής τους. Οι επιλογές αυτές βρίσκονται στο επίκεντρο της σύγχρονης πολιτικής αντιπαράθεσης και της διαμόρφωσης πλαισίων «κοινωνικών συμβολαίων» που διέπουν, στην εποχή μας, τις συνθήκες επιβίωσης και αναπαραγωγής διαφορετικών καπιταλιστικών συστημάτων. Δεύτερον, στις περισσότερες περιπτώσεις οι δαπάνες για την επίτευξη εσωτερικής συνοχής είναι σήμερα ακόμη μεγαλύτερες των αντίστοιχων για πολεμικούς εξοπλισμούς που εξακολουθούν, παρ' όλα αυτά, να είναι ιδιαίτερα σημαντικές τόσο σε απόλυτα όσο και σε σχετικά μεγέθη. Ως εκ τούτου οι ανάγκες αντιμετώπισης εσωτερικών κινδύνων στα σύγχρονα καπιταλιστικά συστήματα, με την προώθηση πρωτοβουλιών κοινωνικής-οικονομικής συνοχής, αναδεικνύονται συγκριτικά μεγαλύτερες από εκείνες που αφορούν εξωτερικούς κινδύνους (π.χ. πολέμους), οι οποίοι, στο παρελθόν, κατείχαν εξέχουσα θέση στη σύνθεση των δημόσιων δαπανών. Για παράδειγμα, κατά τον χρόνο ανάληψης της πολιτικής εξουσίας στις ΗΠΑ από την κυβέρνηση Kennedy, περίπου το μισό του κρατικού προϋπολογισμού αφορούσε δαπάνες του αμερικανικού Πενταγώνου. Οι αντίστοιχες δαπάνες αυξήθηκαν ακόμη περισσότερο στα χρόνια που ακολούθησαν με την επέκταση του πολέμου στο Βιετνάμ και στην υπόλοιπη νοτιοανατολική Ασία. Επιπρόσθετες και αυξανόμενες δαπάνες εμπλέκονται, ως γνωστόν, στις απαιτήσεις εξυπηρέτησης του δημόσιου χρέους, οι οποίες και εκφράζουν τη μεταβίβαση δημοσιονομικών βαρών μεταξύ γενεών. Η αποτελεσματική αντιμετώπιση συστημικών κρίσεων, όπως στο τέλος της τρέχουσας δεκαετίας, προκαλεί και νέες απαιτήσεις για τη σημαντική αύξηση στη χρήση δημόσιων πόρων.

Με μοχλό τα συμπεράσματα ξεχωριστών «σχολών» οικονομικής σκέψης που υπηρετούν διαφορετικές ιδεολογικές θέσεις και οικονομικά συμφέροντα, η όλη προαναφερθείσα πορεία και οι παρατηρούμενες εμπειρίες αναδεικνύουν τη συνεχώς εξελισσόμενη παρουσία μιας σύνθετης και πολυδιάστατης διεγκυστίνδας επιλογών και συμπερομένων, τόσο εντός του ιδιωτικού τομέα όσο και μεταξύ του και των

λειτουργιών του κράτους. Επίσης, όμως, προβάλλονται ταυτοχρόνως και καίριες συνθήκες έντονης *συμπληρωματικότητας* μεταξύ, από τη μία μεριά, των ιδιωτικών πρωτοβουλιών και των αναγκών παραγωγικής τους δραστηριοποίησης και, από την άλλη, των ρόλων ενός αποτελεσματικού δημόσιου τομέα. Μία τέτοιου είδους προσέγγιση αντιδιαστέλλεται προς την πρόκριση συνθηκών για ένα αδύναμο κράτος, όπως προκύπτει από τις σχετικές αναλύσεις της νεοκλασικής θεώρησης και των συναφών ιδεολογημάτων του «φονταμενταλισμού της αγοράς».

Η κρατική όμως παρέμβαση δεν διασφαλίζει και την υπέρβαση των αναπτυξιακών εμποδίων προς το γενικότερο όφελος μιας κοινωνίας. Αντίθετα, η κρατική παρέμβαση ενδέχεται να καταλήξει και στην επιδείνωση των προκαλούμενων επιδόσεων στον βαθμό που η ισχύουσα συμπληρωματικότητα μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα εκτείνεται σε όλο το φάσμα των μεταξύ τους σχέσεων. Το φάσμα αυτό διέπεται από τις κλεπτοκρατικές συμπεριφορές και τις εγγενείς καταστάσεις διαφθοράς έως την ανάληψη κρίσιμων αναπτυξιακών πρωτοβουλιών και τη συγκρότηση κύριων κοινωνικών-οικονομικών υποδομών. Οι διαφορές στις παρατηρούμενες εναλλακτικές πορείες αναπτυξιακής επίδοσης εξαρτώνται, λοιπόν, από τα σημεία που προτάσσονται στην εγγενή καθολικότητα της συμπληρωματικότητας μεταξύ ιδιωτικών και δημόσιων πρωτοβουλιών ενεργοποίησης στα σύγχρονα καπιταλιστικά συστήματα.

Από όσα επισημάνθηκαν παραπάνω προκύπτει ότι μία βασική λειτουργική πρόκληση των αναπτυξιακών τροχιών συνίσταται στους βαθμούς αντιστοιχίας των *ρόλων* που αναλαμβάνει και των *ικανοτήτων* που αναπτύσσει ο δημόσιος τομέας. Η επιτυχής αντιμετώπιση αυτής της πρόκλησης καθορίζει και τις προοπτικές εκείνων των πολιτικών επιλογών και των αντίστοιχων θεσμικών μεταρρυθμίσεων που, μέσω κατάλληλων κανόνων συμπεριφοράς, κινήτρων και ποινών, μπορούν να συμβάλλουν –ή τουλάχιστον να μην την αντιστρατεύονται– στη βελτίωση των προοπτικών γενικευμένων συνθηκών ευημερίας σε μία κοινωνία. Οι αναφορές αυτές δεν αποτελούν επίκληση του κρατισμού, μία επιθυμία επιστροφής στις στρεβλωτικές συνθήκες που χαρακτηρίζουν τον κρατισμό, αλλά αποσκοπούν στην καλύτερη κατανόηση του τρόπου με τον οποίο λειτουργεί αποτελεσματικά ή όχι το σύγχρονο καπιταλιστικό σύστημα.

Ο ρόλος βέβαια του κράτους στις αναπτυξιακές τροχιές και στη διαμόρφωση διαφορετικών συνθηκών οικονομικής και κοινωνικής μετεξέλιξης δεν εμφανίζεται αποκλειστικά στη διαχρονική δυναμική του καπιταλιστικού συστήματος. Για παράδειγμα, αρκετούς αιώνες πριν από την εμφάνιση του καπιταλισμού, το κράτος αποτέλεσε καθοριστικό αναπτυξιακό παράγοντα στην οικονομική-κοινωνική δυναμική και στη συνεκτική λειτουργία του Βυζαντίου κατά την περίοδο του Μεσαίωνα. Στην περίπτωση αυτή, η τότε κρατική εξουσία είχε ενεργό παρεμβατικό ρόλο εφαρμόζοντας θεσμικό πλαίσιο για τη διαφύλαξη συνθηκών «ελευθερίας» στις οικονομικές δραστηριότητες και στις ανταλλαγές αλλά και με πρακτικές περιορισμού του συνεχούς συγκεντρωτισμού του πλούτου και με στήριξη των συγκριτικά πιο αδύνατων μέσω μέτρων αποφυγής καταστάσεων οικονομικής εκμετάλλευσης των πολιτών και των καταναλωτών. Οι πρωτοβουλίες αυτές του βυζαντινού κράτους ήταν ουσιαστικά διαφορετικές από τις αντίστοιχες του μεσαιωνικού κράτους στη δυτική Ευρώπη όπου ίσχυε ένα γενικευμένο σύστημα αποκέντρωσης αλλά και ωμής εκμετάλλευσης του εγχώριου πληθυσμού. Η διαφορετικότητα των δύο συστημάτων οικονομικής διακυβέρνησης είχε καθοριστικές συνέπειες στην αναπτυξιακή πορεία των αντίστοιχων κοινωνιών (Laiou, 2002· Οικονομίδης, 2002).³²

*(III) Οι ανισότητες και η πρόκληση διαφορετικών συνθηκών δυνάμει-
σμού αλλά και ένδειας στη μακρόχρονη εξέλιξη των καπιταλι-
στικών συστημάτων*

Από τη γένεση του καπιταλιστικού συστήματος και τη δυναμική πορεία μετεξέλιξής του, η πρόκληση και η εντεινόμενη παρουσία κοινωνικών-οικονομικών ανισοτήτων αποτελούν κύρια ενδογενή χαρακτηριστικά του. Οι ανισότητες αυτές συνυπάρχουν με τα θεαματικά φαινόμενα μεγέθυνσης που καταγράφονται στις επιδόσεις της παραγωγής και των μέσων εισοδημάτων. Με άλλα λόγια, η οικονομική δυναμική και οι προκαλούμενες διανεμητικές συνέπειες των σοβαρών αποκλίσεων στις οικονομικές επιδόσεις διαμορφώνουν πολλαπλής φύσης ανισότητες στους κοινωνικούς-οικονομικούς χώρους (Atkinson, 1983).³³ Με τη σειρά τους, οι αντίστοιχες συνθήκες αποτυπώνουν διαφορετικές κατά περίπτωση μορφές οικονομικού και κοινωνικού *δυνάμει-σμού*. Τα φαινόμενα αυτά όχι μόνο συνυπάρχουν αλλά ενδέχεται και να αποτελούν